דבר העורכים

קהיליית המזרחנים בישראל איבדה את אחד ממנהיגיה הבולטים עם הסתלקותו בלא עת של פרופ׳ נחמיה לבציון ז״ל ב־15 באוגוסט 2003. בעת מותו כיהן נחמיה כנשיא החברה המזרחית הישראלית, ששמה הוסב מאוחר יותר לאגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ״א).

נחמיה נולד בבאר טוביה ב־24 בנובמבר 1935. הוא קיבל את שני התארים האקדמיים הראשונים שלו מן המכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית. לאחר מכן נשלח מטעם המכון להתמחות בלימודי אפריקה בבית הספר ללימודי המזרח ואפריקה (SOAS) באוניברסיטת לונדון, שם סיים בשנת 1965 את עבודת הדוקטור שלו: ׳התפשטות האסלאם בצפון גאנה ובאזורים שכנים (אגן נהר הוולטה)׳. עם שובו לארץ מונה למרצה במכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית, והוטל עליו לרכז את החוג החדש ללימודי אפריקה לתואר השני. בשנת 1978 הועלה לדרגת פרופסור מן המניין. הוא עמד בראש הקתדרה להיסטוריה של עמי האסלאם ע״ש באמברגר ופולד.

נחמיה קנה לו שם עולמי במחקריו על מערב אפריקה ועל האסלאם. פעילותו המדעית הקיפה תחומים רבים ומגוונים: ההיסטוריה של מערב אפריקה; האסלאם במערב אפריקה; תהליכי התאסלמות; התחדשות ורפורמה במאה השמונה עשרה; דפוסי ארגון של מסדרים צופיים בשלהי ימי הביניים; סולידריות מוסלמית בין־לאומית; העולמא כמשרתי השלטון וכמנהיגים עממיים.[1]

עבודתו המדעית של נחמיה התאפיינה בשילוב בין־תחומי: מחקר היסטורי־חברתי המסתמך על מקורות טקסטואליים בצד עבודת שדה (איסוף מסורות בעל־פה) במיטב המסורת האנתרופולוגית. עבודתו מצטיינת הן בהתמחות נקודתית באסלאם במערב אפריקה והן בראייה חובקת־כול – על בסיס של מחקר השוואתי – של האסלאם כתופעה היסטורית, חברתית ומוסדית בקרב חברות אסלאמיות באזורים שונים של העולם ועל פני תקופה המשתרעת משחר האסלאם ועד לעת החדשה.[2] לשם עידוד המחקר ההשוואתי הוא יזם

1. לפרטים מלאים על עבודתו המדעית של נחמיה לבציון ולרשימת הפרסומים שלו ראו המזרח החדש, כרך מ׳ (תשנ״ט) שהוקדש לנחמיה במלאות לו שישים שנה. כמה ממאמריו כונסו לאחר מותו בספר: *N. Levtzion, Islam in Africa and the Middle East: Studies on Conversion and Renewal*, Variorum Collected Studies, eds. M. Abitbol and A. Nadan, Aldershot, UK and Williston, VT 2007
2. להערכה מדעית על נחמיה כחוקר הציוויליציה האסלאמית ראו רשימתו של פרופ׳ ש״נ אייזנשטדט הפותחת כרך זה.

כנסים בינלאומיים שבהם נותחו נקודות הדמיון והשוני בהתפתחות ההיסטורית של האסלאם במקומות שונים והמאפיינים הייחודיים לכל אזור ולכל תקופה. בעקבות כנסים אלה ערך נחמיה שלושה כרכים של מחקרים השוואתיים על תהליכי התאסלמות (1979);[3] תנועות התחדשות ורפורמה במאה השמונה עשרה (1987)[4] ואסלאם עירוני וכפרי במערב אפריקה (1987).[5] כן השתתף בעריכת הכרך על הזירה הציבורית באסלאם (2002).[6]

נחמיה הקדיש תשומת לב רבה להוראה במכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית. במשך שנים לימד את המבוא לדת האסלאם, שנועד להניח תשתית בסיסית להבנת תהליכים היסטוריים, חברתיים ותרבותיים באסלאם מימי הביניים עד לעת החדשה. בקורס זה השתתפו במשך השנים מאות תלמידים. בין הפרסומים של נחמיה יש גם כאלה שנועדו למטרות הוראה באוניברסיטאות, כגון מבוא להיסטוריה של אפריקה ומבוא להיסטוריה של דת האסלאם.[7]

פעילותו הציבורית של נחמיה במסגרת הקהילה האקדמית הצטיינה אף היא בגיוון רב. הוא שימש דיקן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית (1978-1981), יושב ראש הוועדה למכללות אזוריות שליד המועצה להשכלה גבוהה (1982-1987), חבר הוועדה לתכנון ולתקצוב (ות״ת) שליד המועצה להשכלה גבוהה (1980-1981, 1984-1987), ראש מכון בן־צבי (1982-1987), נשיא האוניברסיטה הפתוחה (1987-1992), ראש מכון ון ליר בירושלים (1994-1997), ראש הוועדה לתכנון ולתקצוב (ות״ת) שליד המועצה להשכלה גבוהה (1979-2003), יושב ראש הוועד של החברה המזרחית הישראלית (1979-1998) ונשיאה (מ־1998). בכל אחד מתפקידיו אלה הטביע נחמיה את רישומו הייחודי. הצלחתו בתחום הציבורי־האקדמי באה לידי ביטוי ביכולתו לאתר ולהגדיר את היעדים החיוניים לפעילות, בכישורים מנהליים ובכישרון, שאיננו מובן מאליו, להתהלך עם אנשים.

הספר המוגש בזה מבוסס על הרצאות שנישאו במסגרת הכנס הארצי השנתי ה־28 של החברה המזרחית הישראלית, שנערך במכון ון ליר בירושלים ב־13

3. N. Levtzion (ed). *Conversion to Islam*, New York 1979
4. N. Levtzion & J. O. Voll (eds.), *Eighteenth Century Renewal and Reform in Islam*, Syracuse 1987
5. N. Levtzion & H. J. Fisher (eds.), *Rural and Urban Islam in West Africa*, Boulder, Colorado 1987
6. Miriam Hoexter, S. N. Eisenstadt and N. Levtzion (eds.), *The Public Sphere in Muslim Societies*, Albany 2002
7. נ׳ לבציון, **מבוא להיסטוריה של אפריקה**, תל אביב 1980; נ׳ לבציון בשיתוף עם דפנה אפרת ודניאלה טלמון־הלר, **האסלאם: מבוא להיסטוריה של הדת**, כרכים א־ג, תל אביב 1998-2003.

במאי 2004, ואליהן נוספו מאמרים שהוזמנו במיוחד לספר זה. הוא מיועד לחוקרים מדיסציפלינות שונות: מזרחנים, אסלאמיסטים, היסטוריונים, אנשי מדעי החברה וכיו״ב, וכן לציבור הרחב המתעניין באסלאם על גילוייו השונים.

בספר ארבעה שערים: המרת דת לאסלאם; מחשבה וארגוני אחווה צופיים; תנועות תחייה ורפורמה באסלאם; מערב אפריקה – אסלאם והיסטוריה קדם־קולוניאלית. ארבעה מדורים אלה משקפים את תחומי המחקר העיקריים של נחמיה. מחברי המאמרים במדורים השונים הם עמיתיו ותלמידיו של נחמיה, המשמרים במידה זו או אחרת את מורשתו המחקרית – כפי שניתן לראות מסיכום המאמרים שלהלן – ומפתחים אותה כל אחד לפי נטייתו האישית.

המרת דת לאסלאם

חקר ההתאסלמות כתופעה חברתית היה אחד הנושאים בהם התמקד נחמיה לבציון בעבודתו. מצד אחד, הוא חקר את המרת הדת לאסלאם באזור שבו התמחה, מערב אפריקה, ומצד שני, הוא בחן אותה במקומות אחרים, בין היתר בסוריה ובארץ־ישראל. בנוסף, הוא כתב מחקר השוואתי שהציע מבט כולל על תופעת ההתאסלמות. המבוא שחיבר לספר בנושא, שראה אור בעריכתו בשנת 1979, נותר עדיין הניסיון המוצלח ביותר להציג סינתזה של חקר ההתאסלמות ברחבי העולם, והוא מביא תובנות חשובות ושימושיות לחוקרי התחום עד עצם היום הזה.

המחקר על ההתאסלמות של המונגולים במזרח התיכון ובמקומות אחרים במערב אסיה ובמרכזה נמצא עדיין בראשיתו. מאמרה של מיכל בירן על המרת הדת של תַּרְמַשִׁירִין ח׳אן, שליטה של ח׳אנוּת צַ׳אגַתַאי שבמרכז אסיה (שלט בשנים 1326-1334), תורם תרומה חשובה לתחום. בהתבססה על מקורות בסינית, בפרסית ובערבית בירן מציגה כרונולוגיה משכנעת של חייו, ובודקת במיוחד את התאסלמותו ואת השלכותיה, כל זאת בתוך ההקשר של המרות הדת של המונגולים במקומות שונים. שלטונו הלא מוצלח והצל הכבד שתימור היה עתיד להטיל על בני צ׳אגתאי מסבירים מדוע לא זכה תרמשירין לאחר מותו לתהודה כשם שזכו לה ע׳אזאן ואוזבג בממלכותיהם. במחקר זה ניתן לעמוד על שילוב של שני תהליכים שלבציון עמד עליהם בזמנו: המרת דת של בודדים והמרת דת של קבוצות, ואנו למדים שוב שהמרת דת של קבוצות יכולה להיות תהליך ממושך מאוד.

המאמר מאת בת־ציון עראקי קלורמן עוסק בהתאסלמותם של יהודים בתימן במהלך המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים. לעומת מחקרים שנעשו עד כה, שהצביעו על תפקיד השלטונות בעידוד תהליך ההתאסלמות של היהודים בתימן, המחברת מציעה כאן הסבר אחר. מדובר בעיקר בשילוב

גורמים חברתיים ואחרים: המצוקה החברתית והכלכלית של היהודים, יחד עם המשיכה אל החברה המוסלמית הסובבת, שהייתה עדיין בעלת אופי שבטי. המאמר עוסק גם במשמעות הסמלית והמעשית של תהליך המרת הדת, הן בקהילה היהודית והן בקרב הקהילה המוסלמית, שהמתאסלמים החדשים הצטרפו אליה.

לבציון כתב גם על תפקידן של חברות שבטיות בתהליך האסלאמיזציה (התקרבות לאסלאם הנורמטיבי), ובנוסף לכך דן – כפי שנאמר לעיל – באופי המרת הדת הקבוצתית של שבטים, שאמונות ופולחנים ישנים יכולים להתקיים אצלם בו־זמנית עם הדת החדשה. ייתכן שיעברו דורות לא מעטים עד שהדת המוכרת כדת הנורמטיבית תאומץ על ידי בני החברה השבטית הנדונה. לבציון אימץ את המונח adhesion (התחברות) – שהוצע בספרו המפורסם של אלפרד נוק (Nock) משנת 1933 – להבדיל מהמרת דת אמיתית (conversion). המונח adhesion מכוון ליחס בלתי נוקשה ובלתי מחייב כלפי דת ישנה או חדשה. תודעת השתייכות לאסלאם שאינה כרוכה בהקפדה על מצוות מאפיינת את גישתם של הבדווים בסוריה ובמקומות אחרים: מצד אחד, הבדווים הזדהו עם האסלאם, אך מצד שני יישום השריעה היה חלקי בלבד והיה משולב בהמשך קיומו של המשפט המנהגי הבדווי.

מאמרו של גדעון קרסל מתמקד בשינויים שהתחוללו בחברה הבדווית בישראל בדורות האחרונים. קרסל, הרואה בתושבים הבדווים של רמלה ורמת נגב מקרי בוחן, מראה שבעקבות התיישבותם במקומות קבע אימצו הבדווים גישה נורמטיבית יותר לאסלאם, הכוללת הקפדה על תפילה, צום, השתתפות בחג׳ ואורח חיים מוסלמי באופן כללי. קרסל בוחן את החזרה בתשובה (או בלשונו ׳התחרדות׳) בקרב הבדווים המתיישבים, נושא שזכה להתייחסות בעבודתם של חוקרים נוספים, ביניהם אהרן ליש, שהגיעו למסקנות דומות לאחר מעקב אחר תהליך ההתיישבות של הבדווים באזורים שונים בישראל ובעולם הערבי. המסקנה היא שתהליך ההתיישבות מוביל לתהליך נוסף של התקרבות לאסלאם והתחזקות תפקידה של הדת הנורמטיבית בחיים האישיים והקהילתיים. אולם קרסל מרחיק לכת במידה מסוימת מחוקרים אחרים, שהתמקדו בגורמים פנימיים ומוחשיים לתהליך זה, דהיינו הענקת חינוך דתי לילדים, קרבה למסגדים ולמוסדות דת אחרים וחשיפה כללית לאנשי דת ולנציגים אחרים של האסלאם הנורמטיבי ואף הרדיקלי. התקרבות זו לאסלאם מתרחשת על רקע מצוקות החיים ותחושות של קיפוח, שקרסל מזכיר גם אותם. אולם מעבר לגורמים הללו קרסל רואה את החזרה בתשובה של הבדווים בישראל כחלק מתהליך נרחב יותר בעולם הערבי ובעולם המוסלמי, בין היתר כתוצאה של אכזבה מהמודרניזם ומן האידאולוגיות החילוניות של המאה העשרים. קרסל נעזר בפסיכולוגיה היונגיאנית כדי להסביר את המצוקות הנפשיות של הבדווים בשלהי המאה העשרים, ובוחן גם את התמורות הגדולות

בזירה הבינלאומית (למשל נפילת הקומוניזם) ואת השלכותיהן על החברה הבדווית. זהו מאמר רחב אופקים, התורם תובנות רבות לחקר התחזקות האסלאם והפנמתו, נושא שהיה קרוב ללבו של נחמיה לבציון.

מחשבה וארגוני אחווה צופיים

הצופיות עמדה במוקד מחקריו המאוחרים של נחמיה לבציון. עיקר עניינו היה בהתעוררות הדתית שהובילו שיח׳ים צופים מלומדים במאה השמונה עשרה (שכונתה ׳המאה הארוכה׳) ערב המפגש עם המערב, ובמיוחד בתמורות הארגוניות שחלו באחוות הצופיות, תמורות שהפכו אותן לחוד החנית האקטיבי והאורתודוקסי ברפורמה הדתית הטרום־מודרנית. ששת המאמרים הכלולים בחלק זה של הכרך דנים בהיבטים שונים של הצופיות מראשיתה במאות הראשונות לאסלאם ועד למפגש עם המערב בתקופה המודרנית.

במאמר הפותח מפנה שרה סבירי מבט ביקורתי אל מצב המחקר וההוראה של המיסטיקה המוסלמית. היא מתמקדת במיסטיקה המוסלמית הקדומה, לפני שהמושג ׳צופי׳ זכה להכרה אוניברסלית ולפני ההתמסדות במסגרת של האחוות הצופיות (טַריקות). הדיון של סבירי נע סביב שני צירים המשלימים זה את זה. הציר האחד נוגע לצורך להבין את הזרמים המיסטיים באסלאם מבפנים באמצעות קריאה מחודשת ומעמיקה יותר של המקורות המוסלמיים עצמם. הציר השני הוא המחקר ההשוואתי, בחינה היסטורית־נושאית של זרמים אלה ושל נקודות המפגש האפשריות ביניהם ובין מסורות קדם־אסלאמיות שהשפיעו על האסלאם מחד גיסא, ומסורות יהודיות ונוצריות שהושפעו ממנו מאידך גיסא. לאור בסיס מתודולוגי כפול זה תוהה סבירי האם ניתן להחיל את המונח ׳צופיות׳ על כלל התופעות המיסטיות באסלאם. היא גם מציעה לבחון מחדש את תיאוריית ההתפתחות הליניארית של הצופיות מתוך הסגפנות הקדומה, ואת הפירושים המגוונים שנתנו המיסטיקנים עצמם למושג הביטחון באל (תַוַכֻּל). סבירי מציעה אפוא לקרוא את הטקסטים הצופיים לאור התובנות של המחקר המשווה של הדתות ובהקשר רחב, הכולל חומרים ספרותיים חוץ־צופיים ומתייחס גם לרקע החברתי של התקופה.

אליהו שטרן מתמקד במאמרו בתורת הקדושים (ידידי האל – האַוְלִיָא) של עַבְּד אל־כַּרִים אל־קֻשַׁיְרִי, המחבר הצופי האורתודוקסי בן המאה האחת עשרה, הידוע במיוחד בזכות חיבורו המונומנטלי ׳אל־רִסַאלַה׳ (האיגרת הצופית). קֻשַׁיְרִי ממזג בספר זה ובשאר כתביו בין המיסטיקה המוסלמית ובין התֵאולוגיה האשערית, תוך הדגשת החובה המוטלת על כל מיסטיקן לקיים באופן מלא את המצוות. ניתוחו של שטרן מראה כי קֻשַׁיְרִי הכיר בקיומן של חוויות מיסטיות המקנות לאַוְליא ידיעה נשגבת. הם זוכים להשראה המביאה להם הכרה ודאית,

האל והנביא מתגלים אליהם בחלום, ויש להם חזונות נשגבים בהקיץ. קֻשַׁיְרִי מקפיד אמנם להדגיש כי בראייתם המיסטית האוֻליא אינם נעלים על הנביאים, אך בנושא החסינות מחטא אפשר שיהיו כאלה. המצוות ממשיכות להתקיים אצלם כאשר הם בשיאה של החוויה המיסטית (חַפְּט׳), כמו גם בהיותם במצב של ערות, והם מנועים אף מהחטא הקטן ביותר – דבר שאפילו הנביאים לא עמדו בו תמיד. כך מראה שטרן במאמרו כי באמצעות מושג האוֻליא קֻשַׁיְרִי מבקש לעצב את דמות הצופי כמאמין האידיאלי, שבצד עיסוקו המיסטי מקיים בהקפדה את מצוות השריעה.

עם נמרוד לוז אנו נעים אל ירושלים של התקופה האיובית והממלוכית, תקופת צמיחתן והתמסדותן של האחוות הצופיות באסלאם. ייחודו של מאמר זה הוא בגישה הבינתחומית שהמחבר נוקט ובמתודה העושה שימוש במרכיבי הסביבה הבנויה ובממדים הפיסיים והנראים של העיר (הנוף) כמקור לתובנות היסטוריות, תרבותיות, פוליטיות וחברתיות. על בסיס זה הוא מבקש לבחון את תרומתם והשפעתם של המסדרים הצופיים לעיצוב הסביבה הבנויה של ירושלים בכלל, ואת מעורבותם בקונפליקטים בין־דתיים ובתהליכי הקצנה דתית שאפיינו את העיר במהלך תקופה זו בפרט. לוז משרטט את מפת התפרוסת המרחבית של מבני הדת שנבנו בירושלים בימי האיובים והממלוכים ומראה כי לעומת אזור אל־חרם אל־שריף, שנבנו בו בעיקר מדרסות, הרי באזור כנסיית הקבר, בשכונות המגורים ומחוץ לעיר היה חלקם של המבנים הצופיים – הזאויות והח׳אנקות – גדול יותר. מכאן הוא מסיק כי לאחוות הצופיות היה תפקיד מרכזי בתהליך השתלטותה של האוכלוסייה המוסלמית על המרחב העירוני של ירושלים לאחר כיבושה על ידי צלאח אל־דין מידי הצלבנים, תהליך שלווה ביחס תוקפני וחסר סובלנות כלפי הנוצרים. החדירה וההשתלטות על המרחבים הפיסיים והסימבוליים של עדות החסות בעיר, כפי שנחרתו בנוף העירוני, מעידות כי לפחות עד שלהי התקופה הממלוכית התבלטו הצופים כסוכני האסלום וכמובילי ההקצנה הדתית של המוסלמים בירושלים.

מיכאל וינטר בוחן את כתביו של הכרוניקאי בן המאה השבע עשרה מֻחַמַּד בִּן אַבִּי אל־סֻרוּר אל־בַּכְרִי אל־צִדִּיקִי, שהיה בן למשפחה הצופית החשובה ביותר במצרים לאורך כל התקופה העות׳מאנית ולאחריה, עד אמצע המאה העשרים. כתיבתו ההיסטורית של אל־בכרי, מציין וינטר, משקפת יחס אוהד ביותר כלפי האימפריה העות׳מאנית, מגינת הדת והשריעה. הוא כותב באור חיובי הן על הסולטאנים העות׳מאנים באיסטנבול והן על הפאשות שמשלו מטעמם במצרים, שעמם קיים קשרים קרובים. לשבחים מיוחדים זוכה אצלו מוחמד פאשה, המושל העות׳מאני שדיכא ביד קשה את מרידות החיילים שפרצו במצרים (כמו גם במחוזות אחרים של האימפריה) בשנות השמונים של המאה השש עשרה, בעקבות המשבר הכלכלי והפיננסי הקשה שפקד את האזור

באותה עת. וינטר טוען כי למרות שאל־בכרי לא חיבר יצירות צופיות חשובות, כתביו ההיסטוריים הם מקור רב חשיבות ללימוד הצופיות במצרים במאות השש עשרה והשבע עשרה. אל־בכרי משלב בכרוניקות שלו ביוגרפיות רבות של שיח׳ים צופים, במיוחד מקרב בני משפחתו, וכן גם דיונים באופיה של הצופיות בכלל. וינטר טוען כי הצופיות שאבן אל־סרור והאחווה הבכרית בכלל קידמו הייתה צופיות אורתודוקסית מלומדת, הקרובה לאל־אזהר ולממסד העולמא ורחוקה מן הסגפנות ומן הצופיות העממית. מצד שני, הבכרים נקטו גישה פשרנית כלפי האחוות הצופיות הלא אורתודוקסיות והקפידו להימנע מכל סכסוך עמם.

מאמרו של יצחק ויסמן מביא אותנו אל פתחה של העת החדשה ואל המפגש המכריע שבין האסלאם והמערב. המאמר מתמקד בהגותו הצופית של האמיר עַבְּד אל־קַאדִר אל־גַ׳זַאִירִי, אחד הפרשנים החשובים והמקוריים של תורת אבן ערבי. עבד אל־קאדר קנה לו שם כמנהיג תנועת ההתנגדות לכיבוש הצרפתי של אלג׳יריה בשנות השלושים של המאה התשע עשרה. לאחר כניעתו הוא הובל לצרפת, ושם עבר משבר רוחני שבעקבותיו הפך לחסיד של אל־שַׁיְח׳ אל־אַכְּבַּר. משוחרר מן הכלא בחר עבד אל־קאדר להתיישב בדמשק, וריכז בה חוג של עולמא רפורמיים שחיפשו כמוהו דרך להיענות לאתגר שהציב המערב מבלי לסכן את יסודות הדת המוסלמית. בניתוח כתביו המיסטיים של עבד אל־קאדר מראה ויסמן עד כמה היה זה נאמן למורשתו של אבן ערבי. בבסיס מורשת זו נמצא המושג ׳וַחְדַת אל־וַג׳וּד׳, המבטא את ייחודו המוחלט של האל כשלעצמו, שהעולם הוא אך צלו, אך הוא מורה גם על יחס מעין הדדי בין האל כבורא ובין ברואיו, המוכשרים למזג בין ראייתו הפנימית ובין הקיום החיצוני של מצוותיו. על בסיס זה פיתח עבד אל־קאדר את ביקורתו המודרניסטית כלפי הלמדנות המסורתית, אשר נכשלה בהתעלמות מהחשיבה השכלתנית ומהמדעים החדשים. הוא מדגיש את תקפותם הארצית של מושגי הבחירה החופשית והסיבתיות כדרך לאימוץ מבוקר של הגישה המערבית, שהוא הערובה היחידה לשימור האסלאם בעידן עליונות המערב.

אפיק אחר של אינטראקציה בין האסלאם והמערב המבוסס על הצופיות, ובמיוחד על מורשתו של אבן ערבי, מוצג במאמרו של מאיר חטינה, המאמר החותם חלק זה של הספר. חטינה מפנה את הזרקור אל שיח אקומני שהתקיים בראשית המאה העשרים בין אנשי דת מוסלמים ממצרים ובין נוצרים אירופיים, שחלקם אף המיר בעקבות זאת את דתו לאסלאם. הדמות המוסלמית הבולטת בדיאלוג הייתה זו של השיח׳ עַבְּד אל־רַחְמַן עִלַּיִש, ראש אחוות השאד׳ליה בקהיר. שותפיו האירופיים העיקריים היו אנריקו אִינְסַאבַּטוֹ, סופר ועיתונאי איטלקי שצידד במדיניות איטלקית פרו־אסלאמית, ורנה גֶּנוֹ, פילוסוף צרפתי בן הזרם המסורתני, שהיה ממבקריה החריפים של המודרנה החילונית המערבית. מפגש קוסמופוליטי זה, קובע חטינה, הצמיח שיח רוחני אינטלקטואלי שביקש

להציב את ערכי הצופיות כאידיאל נורמטיבי להתנהגות אנושית וכגשר תרבותי בין מזרח למערב. הוגיו הפנו את תשומת הלב של בני זמנם לצדדים הרוחניים והפציפיסטיים של האסלאם וביקשו להוכיח למבקריהם המודרניסטים והסלפים כי הצופיות היא מסורת חיה המסוגלת למלא תפקידים חשובים גם בתקופה המודרנית. שיח זה אמנם לא היכה שורשים, אולם חטינה רואה חשיבות בעצם קיומה של קריאת תגר זו על הגישה האירופוצנטרית, שלפיה השפעה רעיונית בעידן המודרני הייתה בכיוון אחד בלבד, מאירופה אל המזרח התיכון ועולם האסלאם.

תנועות תחייה ורפורמה באסלאם

קבוצת המאמרים תחת כותרת זו עוסקת בממד מרכזי בתולדות החברות האסלאמיות משלהי המאה התשע עשרה ועד עתה. אף שביסודן של כל תנועות התחייה האסלאמיות טמון אותו רעיון של שימור תוך תמורה, אין התופעה אחידה כלל וכלל. מורכבותו הפנימית של הרעיון והעימות המסובך עם מכלול האתגרים שהציבה המציאות בחברות הרבות ובתקופות הרלוונטיות, חוללו מגוון עשיר של דינמיקות. המאמרים הדנים בכל אלה רחוקים מלהקיף ומלמצות את הנושא, אך יש בהם כדי להדגים את מורכבותו.

אוריה פורמן משרטט במאמרו את הקושי הפנימי, הערכי והמעשי, שביסוד התופעה. הוא קובע כי ההקשר המרכזי של קיום תופעת הפונדמנטליזם האסלאמי בימינו והמניע העיקרי שלה הוא המפגש הבין־תרבותי עם המודרניות המערבית. בדרך ההתייחסות של הפונדמנטליסטים למפגש הזה יש היבטים של דחייה ומשיכה: דחיית הממד התרבותי המערבי של המודרניות יחד עם קבלת האתוס של קִדמה. הפונדמנטליסטים מנסים לגבש דרך לקִדמה לא מודרנית – קִדמה במסגרת הקשריה של תרבות האסלאם. התמודדותם של הפונדמנטליסטים עם האתגר הזה במאה העשרים, מנתח פורמן, מבוססת בעיקרה על הרפורמציה שהופיעה באסלאם בסוף המאה התשע עשרה. זו הנחילה להם אתוס שהיו בו מצד אחד דבקות בעקרונות המעצבים הטמונים בטקסט הקדוש ובדרכם של ראשוני האסלאם, ומצד שני – ממדים משמעותיים של דחיית סמכות דתית, פרגמטיזם ופתיחות מסויגת, סלקטיבית ותועלתנית לעולם הלא מוסלמי.

על היסודות האלה פיתחו הפונדמנטליסטים בני זמננו דוקטרינה בת כמה מרכיבים, שנועדה לבנות סגנון אמונה אשר יקדם את המאמינים לקראת היעד הכפול של תחייה תרבותית וחברתית מצד אחד, וקִדמה חומרית, מדעית וטכנולוגית בהתאמה למציאות של ימינו מצד שני. הקשיים העומדים בפני יישום דוקטרינה זו הם בלתי מבוטלים. תפיסת השלטון על ידי פונדמנטליסטים

בכמה מדינות הראתה כי גם במקרה זה (כפי שהוכח ביחס למרכיבי אידאולוגיה אחרים) רב המרחק בין הכוונה לבין היכולת, כאשר האפשרות לממש את החזון פוגשת את אילוציה הכבדים של המציאות.

פסח שנער ודניאל לב ממחישים במאמרם את טלטלותיה של דרך התחייה והרפורמה. הם משרטטים את אחד הכיוונים שבהם התפתח החזון של תנועת התחייה והרפורמה – ממאבק על זהות תרבותית לשאיפה לניצחון כולל בדרכי אלימות. המאמר סוקר את התמורות שחלו באסלאמיזם האלג׳יראי מתחילת התנועה הסלפית בשנות השלושים של המאה שעברה, דרך ׳חזית ההצלה האסלאמית׳ בשנות השמונים והתשעים ועד לארגון אל־קאעדה במגרב האסלאמי של ימינו. המחברים קובעים כי ניתן להבחין בשתי מגמות ברורות בהתפתחות היסטורית זו: מחד גיסא, רדיקליזם פוליטי הולך וגובר, ומאידך גיסא – היעלמות המאפיינים המקומיים של האסלאם האלג׳יראי, כתוצאה מהשפעות חוץ המועברות באמצעות טכנולוגיות מידע חדישות.

הסַלַפִיה האלג׳יראית, בהשראת מֻחַמַּד עַבְּדֶה והאסכולה שלו במצרים, נלחמה בצופיות המרבוטית האופיינית לצפון אפריקה וערערה במקביל את הנאמנות הבלעדית לאסכולה המאלכית, השלטת בצפון אפריקה מאז ימי הביניים. עיקר פעילותה של הסלפיה האלג׳יראית כוונה לביצור הזהות התרבותית, ופעילותה לא נשאה אופי פוליטי רדיקלי או אלים. עד לשלב מאוחר הסלפיה האלג׳יראית אף לא התנגדה לשלטון הפוליטי והצבאי של צרפת. ׳חזית ההצלה האסלאמית׳ צמחה כתנועת מחאה בשנות השמונים והפכה לימים למפלגה הפופולרית ביותר באלג׳יריה. היא הושפעה מהמסורת של הסלפיה האלג׳יראית, אך גם קלטה מן הקנאות האסלאמית החדשה רעיונות כגון אנטישמיות, תֵאוריות קונספירציה ועוינות בלתי מתפשרת לדמוקרטיה – רעיונות אשר היו זרים לתנועה הסלפית האלג׳יראית המקורית. ׳הקבוצה הסלפית להטפה וללחימה׳ צמחה מן הפלגים שנלחמו במלחמת האזרחים האלג׳יראית שפרצה סביב בחירות 1991. עם הזמן התקרבה הקבוצה לתנועה הג׳יהאדיסטית העולמית, הצטרפה לארגון אל־קאעדה ואימצה את דרכי הפעולה שלו.

גיורא אלירז מוליך אותנו במאמרו מאותה נקודת מוצא של שימור ותמורה אל נתיב אחר, אל הכיוון הליברלי. באינדונזיה, הוא מנתח, התפתחה מזה למעלה משלושים שנה מחשבה רעיונית השוזרת אמונה אסלאמית וידע אסלאמי עם דפוסי חשיבה ואידיאלים ליברליים. מחשבה זו, המקרינה ומשפיעה על השיח האסלאמי באינדונזיה ומעבר לו, דוגלת בהפרדה בין דת לפוליטיקה, במשטר דמוקרטי, בפיתוח חברה אזרחית, באידיאלים של פלורליזם, סובלנות דתית, שוויון מגדרי, זכויות אדם וזכויות מיעוטים ובדיאלוג בין־דתי. בעמדותיה אלה מודרכת המחשבה האסלאמית הליברלית באינדונזיה במידה רבה על ידי גישה קונטקסטואלית לפרשנות הטקסט הדתי,

המדגישה הן את החשיבות שבהבנת ההקשר ההיסטורי והתרבותי שבו הוא נכתב והן את הצורך לתת מענה לצורכי העת המודרנית. המחשבה האסלאמית הליברלית הזאת, מתאר אלירז, שנויה יותר ויותר במחלוקת בתוך אינדונזיה בשנים האחרונות ונתונה שם לביקורת גוברת אף בזרם המוסלמי המרכזי, זה המודרך בעיקרו על ידי סובלנות דתית ופלורליזם תרבותי. במקביל גוברות באינדונזיה גם מגמות מנוגדות של שמרנות דתית. ואולם על אף כל זאת ממשיכים חוגי האסלאם הליברלי באינדונזיה להתבלט בקולם, לרבות באמירתם הברורה והנמרצת המתריסה מול תפיסת העולם הרדיקלית ומול גילויי האי־סובלנות כלפי ה׳אחר׳, תוך שימוש באלימות במעטה דתי. המאמר פורש את מצעו הרעיוני של זרם ליברלי זה, עומד על רישומו ההיסטורי ומברר את סוד צמיחתו באינדונזיה דווקא. הוא גם מתייחס לעובדה התמוהה, שקולו של האסלאם הליברלי באינדונזיה – חרף ייחודיותו והשפעתו בארכיפלג האינדונזי הענק, המשמש בית לאוכלוסייה המוסלמית הגדולה בעולם – כמעט ואינו מוכר מחוץ לגבולותיה של אינדונזיה וסביבתה הקרובה.

תהליך ההקצנה באלג׳יריה והליברליזציה באינדונזיה – שתי פנים לאותה מגמה כוללת של שימור ותמורה – מדגימים את מורכבות המאבק הכלל־אסלאמי על זהותה של החברה האסלאמית, מורשתה וסדריה. מאבק זה, המתנהל תוך כדי משבר גובר בעולם של גלובליזציה המונחית על ידי ערכי המערב, מעורר דיון פנימי ער ואף קוטבי לא רק באשר לדמותו של ה׳אני׳ המוסלמי, אלא גם – ובמשולב – באשר לדמותו של ׳האחר׳ והיחס אליו.

חגי ארליך מנתח במאמרו ויכוח פנימי שהתנהל בערב הסעודית, מדינת הווהאביה ומחלוצות הפונדמנטליזם לגווניו, באשר לשכן הנוצרי מעברו השני של ים־סוף. אתיופיה בימי הנביא, ארץ ׳ההג׳רה הראשונה׳, הייתה זירת האירוע הראשון של האסלאם שהתרחש מחוץ לגבולות חצי האי ערב, והדיון הסלפי על מורשת ימי הנביא חוזר אליה פעמים רבות גם ברמה העקרונית. מורשת ׳ההג׳רה׳ הראשונה הנחילה הן מסר אנושי כללי של קבלת ה׳אחר׳ על אף שונותו, והן מסר מנוגד של שלילתו המוחלטת. מדובר בדיון נוקב באשר ל׳אני׳ המוסלמי ובהגדרת זהותו וערכיו. ארליך מתאר ויכוח היסטורי תיאורטי בין עמדות סותרות אלה, שהתנהל בעיתונות הסעודית בראשית שנות השמונים של המאה העשרים. הוא מצביע תחילה על ניצחונה של המגמה הקיצונית יותר, זאת הדוחה כל מגע עם העולם הלא מוסלמי (שמסמלת אתיופיה) וקוראת לינוק חכמה וידע רק מהמקורות האסלאמיים הקדומים, בהבטיחה את ניצחון האסלאם בתבל. אלא שמכלול של התפתחויות, ובראשן הכורח הסעודי להישען על הגנה אמריקאית, עודד בראשית שנות התשעים מגמת התמתנות. מגמה זו יצרה אצל ממסד העולמא פרשנות חדשה למסר ׳ההג׳רה הראשונה׳ והביאה לכך שמורשת קשריו של הנביא עם מלך אתיופיה הפכה בסיס להצדקת רב־קיומיות בין־דתית ואוניברסלית. דיונים מעין אלה, הנערכים תוך

נקיטת טרמינולוגיות מגוונות ובמידה משתנה של להט, שבים ומתנהלים בכל המרחב שבין אלג׳יריה לאינדונזיה ובכל מקום שבו מתלבטים מוסלמים באשר לדתיותם ולזהותם הפוליטית ומתמודדים עם הכורח הנפתל למצוא נתיב של תחייה, של שימור ושל תמורה.

מערב אפריקה – אסלאם והיסטוריה קדם־קולוניאלית

קבוצת המאמרים של השער הרביעי מוקדשת לאסלאם ולהיסטוריה הקדם־קולוניאלית של מערב אפריקה, אזור שנחמיה ערך בו את עבודת השדה כהכנה לכתיבת עבודת הדוקטור שלו. עבודה זו עסקה בשני נושאים שהפכו לימים לשניים מתחומי המחקר שלו: נוכחותה של דת האסלאם באזורים פריפריאליים וההיסטוריה של קבוצות אתניות ויחידות פוליטיות אפריקאיות בתקופה הקדם־קולוניאלית.

שני המאמרים הראשונים מוקדשים לתחום הראשון. אירית בק דנה במאמרה במערכת היחסים של משיכה ודחייה שניהלה הצופיות עם זרמים אחרים של האסלאם. שתי מדינות מערב אפריקאיות, סנגאל וניגריה, מהוות מקרי מבחן להתפתחות מערכת יחסים זו, וכל אחת מהן מייצגת קוטב אחר של הגישה האסלאמית. הראשונה, סנגאל, שיש בה רוב מוחלט של מוסלמים, מייצגת מקרה ייחודי שבו הצופיות הפכה לאחת מאבני היסוד המרכזיות בהבנייתה של המדינה הפוסט־קולוניאלית. השנייה, ניגריה, שבה המוסלמים מהווים כמחצית האוכלוסייה, מייצגת את עלייתו של אסלאם פוליטי רדיקלי, שהתפתח בהשראה והאבית והוביל להיחלשותם ולהתפוררותם של המסדרים הצופיים. בחינת מערכות היחסים בין הזרמים השונים של האסלאם בשתי מדינות אלה ממחישה את מורכבותם הרבה ואת השתנותם המתמדת.

רות ג׳יניאו עוסקת במאמרה במערב אפריקה הצרפתית תחת שלטון ממשלת וישי (1940-1943). הייתה זו תקופת משבר קשה לשלטון הקולוניאלי, בשל התבוסה שספגה צרפת ובשל הצורך להוכיח לנתיניה האפריקאים כי היא עדיין ראויה לכבוד ולירא. כתוצאה מהמשבר היה על צרפת לבחון מחדש את מדיניותה כלפי נתיניה המוסלמים, מדיניות שעוצבה במהלך עשרות השנים שלפני מלחמת העולם השנייה. בו בזמן שינתה צרפת את התנהלותה בכל הקשור להסתגלות וליכולת התמרון של ההנהגה המוסלמית כלפי השלטון הצרפתי. על רקע זה נבחן השיח שהתפתח בין פקידי ממשל וישי לבין שלושה מבכירי המנהיגים המוסלמים.

המאמר השלישי עוסק בתחום מחקר אחר של נחמיה, ההיסטוריה הקדם־קולוניאלית של מערב אפריקה. יקותיאל גרשוני דן בתופעה של התנגדויות של קבוצה אתנית במערב אפריקה – אנשי הגרבו (Grebo) – לשלטון זר, שלטונם

של מהגרים אפריקאים־אמריקאים לאורך המאה התשע עשרה. התנגדויות אלו נבחנות על רקע התנגדותם של האפריקאים לשלטון זר במקומות אחרים באפריקה. ניתוח ההתנגדויות של הגרבו מצביע על כך כי בניגוד לדפוס שהתפתח במקומות אחרים, התנגדות הגרבו לא שימשה סמל או השראה ללאומיות האפריקאית־הליברית.

בפתח דבר לכרך מ׳ (תשנ״ט) של ׳המזרח החדש׳, אפריקה – אסלאם, נצרות ויהדות, שהוקדש לנחמיה במלאת לו שישים שנה, נאמר:

> שורות אלה אינן מתיימרות לסכם את עבודתו המדעית של נחמיה, שהרי זו עודנה בעיצומה. למרות פעילותו הנמרצת בשירות הקהילה האקדמית זה שנים רבות, הוא השכיל להקדיש עתים לעיון ולמחקר. רשימת הפרסומים שלו מדברת בעד עצמה. יובל שנת השישים הוא הזדמנות טכנית בלבד לציין בסיפוק את פעילותו המדעית והציבורית עד כה, פעילות שמכיריו ומוקיריו מצפים להמשכה. יובל שנת השישים הוא ציון דרך ולא סופה.

עם סיום תפקידו כיו״ר הוועדה לתכנון ולתקצוב (ות״ת) שליד המועצה להשכלה גבוהה התכוון נחמיה לחזור לפעילות מחקרית נמרצת ורציפה. על אף מחלתו הקשה הוא השתתף בוועידות על היבטים שונים של האסלאם שנערכו ברחבי העולם, והיו לו תכניות לשנים רבות להשלמת מחקרים שעסק בהם בתקופות שונות של חייו. נחמיה לא זכה להשלים את תכניותיו. מחלתו הכריעה אותו בעודו במלוא כושרו האינטלקטואלי ובשלותו המחקרית. קהילת המזרחנים בארץ ובעולם איבדה מנהיג ומורה דרך. עמיתיו איבדו חוקר מפרה ומרתק בתחומי מחקר משותפים, איש ציבור מסור לענייני החברה המזרחית הישראלית במשך שנות דור ואדם בכל עת.

העורכים מבקשים להודות למחברי המאמרים על תרומתם לספר זה, לעורכת הלשונית, ד״ר רבקה הבסי, על עבודתה המקצועית ומסירותה לעניין, ולמזכיר אילמ״א, שי זוהר, ובמיוחד למרכזת הפעילות, המרכז לחקר האסלאם ע״ש נחמיה לבציון, ג׳ניה יודקביץ, על הסיוע הטכני. תודה מיוחדת להוצאת הקיבוץ המאוחד על התקנת הספר לדפוס במיומנות מקצועית ועל העיצוב הנאה של הספר. תודה גם ליאיר מיש על התמונה הנאה מאוספו הפרטי המופיעה על עמוד השער ולפרופ׳ רחל מילשטיין על הייעוץ האמנותי.

ולבסוף, חובה נעימה להודות לראש המכון, פרופ׳ גבריאל מוצקין, ולמחלקת הפרסומים במכון על העידוד והתמיכה הכספית בהוצאתו לאור של ספר זה.

אהרן ליש
חגי ארליך, יקותיאל גרשוני, יצחק ויסמן, ראובן עמיתי